

HIRİSTİYAN ERKEN DÖNEMİNDE KİLİSE BABALARININ KİLİSE HAKKINDAKİ TEMEL GÖRÜŞLERİ*

Mustafa GÜRE**

Öz

Kilise, Hıristiyan ilahiyatının temel kavramlarından biridir. Günümüzde Hıristiyan geleneğinde “vaftizli ve aynı temel Hıristiyan değerlerini benimsemiş insanların oluşturduğu cemaat veya topluluk” şeklinde tanımlanma imkânı olan kilise kavramının köklerinin Eski Ahit’te olduğu kabul edilmektedir. Kilise kavramının tarih boyunca farklı kullanımları olmuştur. Kavram, Hıristiyanlığın ortaya çıkışıyla birlikte bu dine mensup kişilerin oluşturduğu topluluğu tanımlamada kullanılmaya başlanmıştır. Hıristiyanlığın erken dönemlerinden itibaren kilise kavramı hakkında, “kilise babası” adı verilen ve dini meselelerde otorite oldukları kabul edilen kişiler tarafından pek çok eser kaleme alınmıştır. Bu bağlamda makalede, kilise babaları tarafından kaleme alınmış eserlerin İngilizce çevirilerinden ve kendilerini konu alan çalışmalardan faydalanılarak kilise kavramına yaklaşımları incelenmiştir. Onların kilise kavramı hakkındaki görüşleri arasındaki benzerlik ve farklılıkları, bunların nedenlerini, konuyu açıklarken önem verdikleri noktaları ve vaftiz hakkındaki görüşlerini ortaya koymak amaçlanmıştır. Deskriptif yöntemin kullanıldığı makalede kilise babalarının kilise kavramı etrafında şekillenen görüşleri ortaya konduktan sonra bunlar hakkında analiz ve tespitler yapılmıştır. Bu tespit ve analizlerde kültürel, tarihsel ve dönemsel şartların yanında kilise babala-

* Bu makale yazarın Durmuş Arık danışmanlığında devam eden “Katolik Hıristiyanlıkta Kilise Anlayışı” başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Arş. Gör. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi
e-posta: mustafagure@windowslive.com ORCID: 0000-0003-2900-0613.

Atf/Cite as: Güre, Mustafa. “Hıristiyan Erken Döneminde Kilise Babalarının Kilise Hakkındaki Temel Görüşleri”. *Dini Araştırmalar*, 24/61 (Aralık 2021), 519-542,
<https://doi.org/10.15745/da.987859>

rının şahsi özelliklerinin kilise kavramının tanımlanmasında ne denli etkili olduğu açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kilise, Kilise Babaları, Vaftiz, Justin Martyr, Clement, Tertullian, Origen, Cyprian.

Basic Views of the Church Fathers on the Church in the Early Christian Period

Abstract

Church is one of the fundamental terms of Christian theology. It is accepted that the roots of the concept of the church, defined today as “the congregation or community of people who are baptized and adopt the same basic Christian values” are in the Old Testament. The concept of the church has had different usages throughout history. With the emergence of Christianity, the concept began to be used to describe the community of people belonging to this religion. From early Christianity, much has been written down about the concept of the church by people called “church fathers” considered to be authorities on religious matters. In this context, in this article, their approaches to the concept of the church have been examined by using the English translations of the works written by the church fathers and the studies on them. It is aimed to reveal the similarities and differences between their views on the concept of the church, their reasons, the points they attach importance while explaining the subject and their views on baptism. In the article in which the descriptive method is used, after the opinions of the church fathers shaped around the concept of the church are revealed, analysis and determinations have been made about them. In these determinations and analyzes, it is tried to explain how the personal characteristics of the church fathers as well as the cultural, historical, and periodical conditions are affective in the definition of the concept of the church.

Keywords: Church, Church Fathers, Baptism, Justin Martyr, Clement, Tertullian, Origen, Cyprian.

Summary

One of the most central issues in Christian theology is the church. Although the church is when, mentioned today an architectural structure comes to mind, the concept of church has much broader and deeper meanings in terms of Christian theology. In this context, the place and importance of the concept of the church in the field of theology and the writings on it by some religious

authorities in the early Christian period are examined. The concept of the church, briefly defined as a community of baptized people, has been perceived in different ways by many people throughout Christian history. In this article such sectarian commentary differences are not included because the religious authorities, whose views on the church are examined in this article and called “church fathers”, lived in a period when the Christian faith had not yet experienced major sectarian divisions. The article, which examines the views of five church fathers about concept of the church who lived and wrote in an average of one hundred and fifty years, the origins of the concept of the church, considered to exist in the Old Testament, are discussed first. The meanings of this concept in Greek are examined later on. At this point, it is compared between the two different meanings of the concept. One of them is considered to be religious in Christianity and the other one is secular in the Ancient Greek World. Later, the meaning of the concept of church after Christianity and how it took place in the New Testament are tried to reveal.

After considering the variable meaning of the concept in time, the approaches of the “church fathers” to the concept of the church are begun to be examined. At this stage, the meaning of the concept of “church father” is explained, and then the diversity of the issues that these religious authorities gave importance about the concept of the church is emphasized. The church fathers whose views on the church will be examined are Justin Martyr, Clement, Tertullian, Origen, and Cyprian in the framework of this paper. It is possible to see similarities and differences in the views of these church fathers. For example, the views of Justin Martyr and Cyprian or Origen are not the same. In addition, the subjects that these church fathers prioritized in the concept of the church may vary. Each of the five church fathers has views shaped by his character, period, and other historical circumstances. For this reason, one of the most important purposes of this article is to reveal the differences and similarities in their ideas of these church fathers, how they understand the issues and perspectives they attach importance to about the church. The other important purpose is to reveal the position of the church in the current world for these authorities and their other views on the church. In this context, the relationship of the church with other communities of the world, the views of church fathers about them are examined and the aspects of the church considered superior to them are revealed. In addition, the more important issues such as who is in the church, the differences between the positions of these people in it, the bond of the church with the Father, the Son, the Holy Spirit, and heaven are also revealed.

Church fathers used various methods while explaining their views on the concept of the church. One of them is to compare the Jews with the Church. While making comparisons, they followed a very harsh and critical way of the Jews in general. The relationship of the Jews with God in addition and the relationship of the church with God were also compared. By giving preference to such a method, the fathers of the church aim to show how great the church is and how a strong bond exists between church and the God. The other method they preferred is to make use of metaphors. They explained the characteristics that they thought the church had by establishing a similarity relation between the church and worldly goods. While discussing the characteristics of the church, the church fathers who preferred such a way, sometimes commented on these features directly and without using the metaphors. Their views on baptism are also very important. It is possible to see similarities and differences in the commentaries of the church fathers on this issue. While they may agree on some of the basic features of baptism, they all have their own thoughts about some other aspects of it. For this reason, when considering baptism and other approaches to the church, the historical period in which the church fathers lived, the difficulties and problems they faced in their personal lives or while performing their church duties and the situation within the church are to be taken into account. Their views on the church shaped by the conditions of the time have played an important role in the shaping of Christian theology and has been among main sources of theology for centuries.

Giriş

Kilise, Hıristiyan ilahiyatında temel konulardan biridir. Hıristiyan inancına göre kilise kavramının kökleri Hıristiyan Kutsal Kitabı'nın ilk kısmı olan Eski Ahit'tedir. Kavramın Eski Ahit'te *kahal* ve *edah* kelimeleriyle karşılandığı kabul edilmiştir. Bu iki kelimededen özellikle *kahal* daha fazla öne çıkmaktadır. Kelimenin kullanıldığı yerler incelendiğinde “İsrail halkı”, “İsrail topluluğu”, “bir araya gelmek” ve “toplanmak” kavramlarına karşılık gelecek şekilde kullanıldığı görülmektedir. Diğer kelime olan *edah* ise *kahalden* farklı olarak daha çok dini nedenlerle toplanan insanları ya da böyle bir toplantıyı nitelendirmede kullanılmıştır (Coenen, 1975, 291-295; Kuhn, 2005, 300).

Kahal, Eski Ahit'in Yunanca çevirisi olan *Septuagint*'te *ekklesia* kelimesiyle karşılanmıştır. *Ekklesia*, *ek* ve *kaleo* kelimelerinin birleşmesinden oluşmakta ve “-den çağırma”, “çağırılma”, “çağırma” ve “dışarı çağırma” anlamlarına gelmektedir. Türkçe'de *kilise* ve Latince'de *ecclesia* şeklinde yer alan

sözcükler kökünü bu kelimedenden almaktadır. İngilizce’de *church*, Almanca’da *kirche*, İskoç dilinde *kirk* şeklinde geçen sözcükler ise “Rabbe ait olan” anlamına gelen Yunanca *kyriake* kelimesinden gelmektedir. Dolayısıyla bu sözcükler ve kökleri bir arada düşünüldüğünde kilisenin “Tanrı’nın halkını çağırması” gibi bir anlamı karşıladığı söylenebilir (Crampton - Bacon, 2000, 7; Katolik Kilisesi, 2000, md.751-752). Eski Yunanda dini bir anlamda kullanılmayan *ekklesia* kelimesi, kent devletlerindeki halk meclislerine verilen addır. Bu meclislerin toplandığı binaya ise *ekklesiasterion* denmiştir (Richter, 1979, 32-34; Mansel, 1999, 103,190,204; Deighton, 2005, 20-21). Hıristiyanlıkla birlikte *ekklesia* kelimesi Hıristiyanlar tarafından kendi cemaatlerini tanımlamada kullanılmaya başlanmıştır.

Yeni Ahit’te *ekklesia* kelimesine karşılık olarak kullanılan kavramlardan bazıları şunlardır: Topluluk (Elç.2:41-42), imanlılar veya imanlılar topluluğu (Elç.2:44,9:31), kutsallar (Elç.9:13), seçilmişler, kutsal kılınanlar (1.Pet.1:1-2), kutsal olmaya çağrılanlar (1.Kor.1:1-3; Rom.1:7), kutsal ulus (1.Pet.2:9-10), Tanrı’nın ev halkı (Efes.2:19) ve Tanrı’nın/Tanrı topluluğu (1.Kor.10:32,11:22). Görüleceği üzere *ekklesia* yani kilise kelimesinin zamanla anlamı değişmiş ve kilise, tüm Hıristiyanları kapsayan ve içine alan bir topluluk olarak tanımlanmaya başlamıştır.

Hıristiyanlar için bir binadan çok daha geniş anlamlar ifade eden kilise hakkında erken dönemlerden itibaren pek çok şey yazılmıştır. Bunları yazan kişilerin amacının, doğru olduğu kabul edilen dini inancın gelecek nesillere aktarılmasını ve kilisenin dışarıdan gelen saldırılara karşı korunmasını sağlamak olduğu söylenebilir. Hıristiyanlığın ilk dönemlerinden itibaren dinin yayıldığı çeşitli coğrafyalarda bu tür kişiler ortaya çıkmış ve günümüzde hala önemli kabul edilen eserler kaleme almıştır. Yazdıkları eserler Hıristiyan inancında otorite kabul edilen bu kişilere 4. yüzyıldan itibaren kilise babası denilmiştir (Livingstone, 1997, 600). Onların Hıristiyan dogmalarını açıklamak ve savunmak için gösterdikleri çabalar Hıristiyan ilahiyatının gelişimine önemli katkıda bulunmuştur.

Kilise babaları Hıristiyan erken döneminden itibaren eserlerinde pek çok teolojik konuya yer vermiştir. Kilise kavramı bunlardan biridir. Onlar kaleme aldıkları eserlerde kilise kavramına çeşitli yorumlar getirmişlerdir. Kilisenin ne anlama geldiği, Tanrı, Mesih ve Kutsal Ruh ile ilişkisi, onun bir parçası olmak ve olmamak arasındaki farklar, kimlerin kilisenin bir parçası olduğu ve Eski Ahit ile Yeni Ahit arasındaki ilişki gibi konular kilise babaları tarafından ele alınmıştır. Onların kiliseyi anlatırken değindikleri ve önem verdikleri

konular, anlatım şekilleri ve vurgular birbirinden farklılık arz etmektedir. Bu bağlamda makalede, Hıristiyanlığın erken döneminde görüşleriyle öne çıkan kilise babalarından Justin Martyr, Clement, Tertullian, Origen, Cyprian gibi isimlerin kilise hakkındaki yaklaşım ve değerlendirmeleri incelenecektir.

1. Justin Martyr (100-165) ve Kilise Hakkındaki Görüşleri

Justin Martyr erken dönem Hıristiyan yazınında önemli yeri olan bir kilise babasıdır. Filistin'in Nablus bölgesinde 100 yılında dünyaya geldiği tahmin edilen Martyr'ın ailesi aslen Yahudi kökenli değildir. Büyükbabasının adının Yunanca kökenli *Bacchius*, babasının adının ise Latince kökenli *Priscus* olmasının bu düşüncüyü desteklediği kabul edilmektedir. Özellikle felsefe ve dini meselelere ilgi duyan Martyr, Yunan kültürüyle yoğrulmuş bir eğitim almışsa da eserlerinde Yahudi gelenek ve düşüncesiyle ilgili öğelere de sıkça rastlanmaktadır. Felsefe ile başlayan yolculuğunda aldığı eğitim bir süre sonra ona yetersiz gelmeye ve düşüncelerini karşılamamaya başlamıştır. Sonrasında Hıristiyanlık ile tanışmıştır. Hıristiyan olmasında Eski Ahit peygamberleri ve bazı Hıristiyanların dinleri için gösterdikleri büyük fedakârlıklar etkili olmuştur. Martyr, Roma İmparatorluğunun önemli merkezleri olan Roma ve Efes'te okullar açmış, 165 yılında Roma tanrılarına kurban sunmayı reddetmesi üzerine idam edilmiştir. Önemli Hıristiyan *apolojist*lerden olduğu kabul edilen Martyr'ın eserlerinden *Birinci Apoloji*, *İkinci Apoloji* ve *Trypho ile Diyalog* günümüze eksiksiz olarak ulaşmıştır (Livingstone, 1997, 915; Chadwick, 2003, 93; Hinson, 2005, 5043).

Hıristiyan inancına yöneltilen sert eleştiri ve saldırılara karşı bu dini savunmaya ve korumaya çalışan Martyr, kilise olgusunu ele alırken Yahudilerle Hıristiyanları birbirinden farklı veya zıt iki topluluk olarak kabul etmeyi ve kiliseyi bu yaklaşım üzerinden tanımlamayı tercih etmiştir. *Birinci Apoloji* adlı eserinde Yahudilerin bir zamanlar “Tanrı'nın öz halkı” olduğunu ancak Mesih geldiğinde ona ihanet edip sırtlarını döndüklerini düşünmektedir. Onların Mesih'i reddi aslında kendilerine verilen şansını tepmeleri ve “Tanrı'nın yeni halkı”nın bir parçası olmayı reddetmeleri demektir. Martyr'a göre Yahudiler her zaman ette sünnetli olmalarıyla gurur duyan, bunun diğer her şeyden önemli olduğunu düşünen ve sünnetsiz olanları aşağılayan bir halktır. Mesih'in kilisesiyse Yahudilerin aksine ette sünnetli olmasa da kalben sünnetlidir. Sonuç olarak artık “Tanrı'nın yeni halkı” Yahudiler değil, Tanrı'yı Yahudilerden çok sonra bulsalar da ona Yahudilerden daha büyük bir imanla bağlı olan *gentileler* yani Yahudi olmayanlardır. Martyr'ın Tanrı'nın eski ve yeni halkları

arasında yaptığı ayrım *Trypho ile Diyalog* adlı eserinde de vurgulanmaktadır. Martyr bu eserde Yahudilerin günahlarını hiçbir kurbanın, sununun hatta tüm denizleri dolduran suların temizleyemeyeceğini, arınma ve kurtuluşun sadece Mesih'e iman yani kilise yoluyla mümkün olduğunu savunmaktadır. Ona göre, Musa'nın getirdiği yasa geçerliliğini yitirmiş ve Mesih sayesinde herkes için kurtuluş mümkün hale gelmiştir. Martyr'a göre daha önce Yahudilerin sahip oldukları tüm ayrıcalıklar artık kilisenindir. Yahudi toplumundan çıkan sahte peygamber ve müjdecilerle kilisenin de karşılaştığını belirten Martyr, kilisenin tüm bunlara hazırlıklı olduğunu, doğrudan Mesih tarafından bu konularda uyarıldığını ve Mesih'in yolundan gittiğinden bu tür şeylerle karşılaştığında onları kolayca aşacağını açıklamıştır (Dialogue With Trypho, 2008, 13-15,41-45,82; First Apology, 2008, 53,61).

Martyr'a göre Tanrı'nın İbrahim'e vaat ettiği soy aslında Hıristiyanlardır. Zira Tanrı, İbrahim'e sadece tek bir halkın değil, pek çok halkın babası olacağını bildirmiştir. Kilisenin İbrahim'in haleflerine de müjdelendiğini savunan Martyr'a göre bu konu, Hıristiyanların Tanrı'nın sadık ve gerçek evlatları olmalarıyla ilgilidir. Tanrı, Hıristiyanların onları Yahudilerden ayıran iyi meziyetlerini bildiği için bu yolu seçmiştir. Ona göre "Tanrı'nın ilk halkı" olarak seçilen Yahudilerin şanslarını kaybetmeleri şaşırtıcı değildir. Yahudiler hakkında "laf dinlemez", "imansız" ve "işe yaramaz" gibi hakaretimiz ifadeler kullanan Martyr, imanı tam ve sadık olanların kilise mensupları olduğunu ve bu nedenle Hıristiyanların tüm bu gerçekleri bilerek yaşamlarını sürdürmeleri gerektiğini belirtmektedir (Dialogue With Trypho, 2008, 119-121,124,130,131).

Martyr, Tanrı'nın kilise için olan planlarıyla Yahudiler için olanlar arasındaki farkı bazı karşılaştırmalar yaparak anlatmaktadır. Örneğin ona göre Yakup'un eşleri Lea ve Rahel (Yar.29), sinagog ve kilise ile temsil edilmektedir. Bu iki topluluk özgür kadınlardan doğmuş, meşru ve birbirine her konuda eşit görünmektedir. Tanrı hem sinagogun hem de kilisenindir. Ancak Lea'nın gözlerinin iyi görmemesi ve zayıf olması gibi Yahudilerin de imanları zayıftır. Ayrıca kardeşlerinin Yakup'tan nefret etmesiyle Yahudilerin Mesih ve kiliseden nefret etmeleri aynı şeydir. Martyr'ın iddiasına göre Yahudilerin Mesih ve kiliseye olan nefretleri aslında İsrail'in kendisine yöneliktir. Zira Martyr, Yakup'un ikinci adı olan İsrail'in Mesih'i nitelediğini ileri sürmektedir. Diğer bir karşılaştırmayı Mesih ve Nuh arasında yapan Martyr, hem Mesih'in hem de Nuh'un insanlara temiz, günahsız ve yeni bir yaşam vaat ettiğini belirtmiştir. Ancak Mesih'in vaadi ile Nuh'unki arasındaki en büyük fark Mesih'in va-

adinin herkesi kapsamı, Nuh'unkinin ise sınırlı olmasıdır. Nuh, oğlu Ham'ın soyunu lanetlemiş (Yar.9:20-29) ancak Mesih ayırım yapmadan herkesi çağır-
mış ve kurtarmaya çalışmıştır (Dialogue With Trypho, 2008, 134,138,139).

Justin Martyr kiliseye giriş sakramenti olan vaftiz hakkında değerlendirmeler yapmıştır. Ona göre "Tanrı'nın halkı" olan kiliseye katılmak sadece su ile vaftiz olarak gerçekleşmektedir. Vaftizin sıradan bir su ile yıkamadan daha derin anlamları olduğunu düşünen Martyr'a göre vaftiz bir arınma, yeniden doğuş ve yenilenmedir. Vaftiz sayesinde kişiler, yaşamları boyunca bağlı oldukları günahkâr kültür ve yaşam şekillerinden arınmakta, kurtulmakta ve yeniden doğmaktadır. Tövbe edip vaftiz ile yeniden doğan kişi, ruhindaki tüm kötülüklerden kurtularak kurtuluş şansına sahip olmaktadır. Vaftiz aynı zamanda bazı sırları da beraberinde getirmektedir. Vaftiz olan kişi bu sayede bu tanrısal sırlarla bütünleşmekte ve yeni bir yaşama başlamaktadır (First Apology, 2008, 61,62).

Justin Martyr'ın kilise hakkındaki görüşleri ışığında bazı tespitlerde bulunmak mümkün olur. Örneğin Martyr kilisenin ne olduğunu, kimlerden oluştuğunu açıklarken "Tanrı'nın eski ve yeni halkı" ayrımını net bir şekilde yapmaktadır. Bunu yaparken bir zamanlar "Tanrı'nın eski veya öz halkı" olarak nitelenen Yahudilerin kötü olduğunu düşündüğü özelliklerini sert bir şekilde eleştirmektedir. Onların kaçırdıkları fırsatı ise "Tanrı'nın yeni halkı" yani Hıristiyanlar doldurmuştur. O, kilisenin yüceliğini ve meşruiyetini ortaya koyabilmek için Yahudileri yermeyi tercih etmiştir. Martyr vaftizin bir "yeni-
den doğuş" olduğunu düşünmekte ve bu sakrament hakkında sade bir anlatım tercih etmektedir. Onun düşüncesine göre asıl önemli olan kişinin vaftiz sayesinde geçirdiği büyük değişimdir. Vaftizle gelen yeniden doğuş sayesinde insan, eski günahkâr yaşamından kurtulup yeni bir hayata başlamaktadır.

2. Clement (150-215/220) ve Kilise Hakkındaki Görüşleri

Tam adı Titus Flavius Clement olan ancak yaşamının büyük bir bölümünü İskenderiye'de geçirmesi nedeniyle İskenderiyeli Clement olarak anılan bu önemli kilise babası, 150 yılında Atina'da dünyaya gelmiştir. Aslen Hıristiyan olmayan bir aileden geldiği kabul edilen Clement'in Hıristiyanlığa geçişi hakkında net bir bilgi bulunmamaktadır. Hakkında yazılanlar incelendiğinde onun her zaman Gerçek Tanrı'yı aradığı, Yunan tanrılarının onun manevi dünyasını tatmin etmediği ve sürekli arayışta olduğu görülmektedir. Clement aradığı Gerçek Tanrı'ya ve iç huzuruna ulaşabilmek için Kudüs, İtalya, Suriye ve Mısır gibi çeşitli bölgelere seyahatler gerçekleştirmiştir. Mısır'da papaz

olarak takdis edilen Clement, 202-203 yıllarında Roma İmparatoru Septimus Severus (145-211) devrinde Hıristiyan kıyımı gerçekleştirildiğinde Kudüs'e kaçmıştır. Ölüm tarihi tam olarak bilinmeyen Clement'in Kudüs'te 215-220 yılları arasında öldüğü tahmin edilmektedir (Clark, 2003, 1822-1823; Spanneut, 2003, 797; Osborn, 2005, 1; Rankin, 2006, 125).

Clement'in kilise hakkındaki düşüncelerini kendisine ait eserlerde ve bazı araştırmacıların onun hakkındaki çalışmalarında bulmak mümkündür. O, kilise hakkında yazarken çokça benzetmelerden, karşılaştırmalardan ve tanımlamalardan faydalanmış, onun sahip olduğu nitelikleri açıklamış ve kilise öğretisine bağlı kalmanın önemini vurgulamıştır. Clement'in bir anneye, bakireye ve geline benzettiği kilisenin başı Mesih'tir. O, çocuklarını tüm tehlikelere karşı koruyan, onları besleyen ve yanına çağıran kilise çok iyi bir annedir. Bir kişi kiliseye girdiğinde kilise tarafından yaşamı boyunca gözetim, denetim ve koruma altındadır. Ayrıca kilise çocukların yani Hıristiyanların içinde eğitildiği ve tek öğretmenin Mesih olduğu bir okuldur (Instructor, 1867, 1: 5,6; 3: 12).

Clement'e göre dünyevi kilise ile cennet arasında koparılamaz bir bağ vardır. Cennetteki kilisenin dünyevi kiliseyle daima birlik halinde olduğunu belirten Clement, dünyevi kiliseyi bir kısmı cennet ile bağlı olan yapı olarak kabul etmektedir. Kilise aynı zamanda koca bir ağaca benzemektedir. Üzerinde cennete ait varlıkların gezindiği ağacın dalları tüm dünyayı sarmış ve her yere ulaşmıştır. Kilise aynı zamanda Mesih tarafından dikilmiş bol meyveli bir ağaç, içinde her zaman ibadet edilen bir tapınak ve bir iman topluluğudur. Clement tıpkı Justin Martyr'ın yaptığı gibi "eski insan" ile "yeni insan" arasında ayrıma gitmiştir. Buna göre "Tanrı'nın yeni insanları" olan kilise, yaratıcılarının çağrısına kulak vermiş, tüm kilisenin onarıcı ve yenileyicisi olan Kutsal Ruh ile dolmuştur. (Instructor, 1867, 1: 5: 20; Protrepticus, 9: 82; Stromata-Elucidations, 2: 4; Stromata, 4: 8: 66; 4: 26: 172: 2).

Clement kilisenin teklifi, evrenselliği ve eşsizliği üzerine de vurgu yapmıştır. Ona göre kilise tektir zira Tanrı ve Kutsal Kitap tektir. Buna bağlı olarak tek gerçek ve meşru kaynaktan çıkan öğretiler de tektir. Bunlar Baba Tanrı'dan Mesih'e, ondan havarilere aktarılmış, son olarak kiliseye emanet edilmiş ve onun tarafından korunmuştur. Clement'e göre kilise evrenseldir. Onun evrensel olma özelliği tüm insanları kapsamaması ve insanlar arasındaki tüm ayrımların ortadan kalkmasıyla ilgilidir. Buna göre bir zamanlar insanlar arasındaki Yahudi olma veya olmama gibi ayrımlar artık mevcut değildir. Kilisenin hedefi tüm insanları bünyesine dâhil etmektir. Clement bunun

gerçekleştirilebilir bir hedef olduğunu savunmaktadır. Zira ona göre her insan kilisenin bir parçası olma potansiyeline sahiptir. Clement'e göre kilise aynı zamanda eşsizdir. O, dünya üzerindeki hiçbir yapı veya topluluğa benzememektedir. Kilise, o kadar eşsizdir ki sahip olduğu iyi özellikler onu diğer her şeyden ayrı ve üstün bir konuma yerleştirmektedir. Lüks ve gösteriş gibi şeyler kiliseye uzaktır. Onun güzelliği ise bunların tam tersi karaktere sahip, temiz, saf, güçlü iman sahibi ve merhametli insanlardan kaynaklanmaktadır. Kilisenin herhangi bir dünyevi kurum veya kişiye değil de doğrudan Tanrı'ya hizmet etmesi, onun eşsiz olma özelliğini desteklemektedir (Instructor 1: 4; Stromata 7: 16,17; Osborn, 2005, 213-214).

Clement'e göre kilise öğretisine aykırı şekilde hareket edenlerin doğruluk ve iyilik ile bağları kopmaktadır. Kilise ve öğretilerine zarar vermeyi amaçlayan bu kişilerin toplumun çeşitli kesimlerinden olması mümkündür. Örneğin bu kişiler ruhbanlardan, kilisede görevli olmayan Hıristiyanlardan veya bazı felsefe okullarından olabilir. Clement felsefeye karşı olmamasına, hatta onu sapkınlarla mücadelede kullanmanın mümkün olduğuna inanmasına karşın dönemin bazı filozoflarının kiliseye zarar vermeye çalıştığını düşünmektedir. Bu kişiler kiliseye ait pek çok kavramı kendilerininmiş gibi kullanmakta, onları çalmakta ve kutsal kavramları çarpıtmaktadır. Yahudiler ile sapkınları da karşılaştıran Clement'e göre Yahudilerin her ne kadar sapkın olmasalar da imanlarının kıtlığı nedeniyle "Tanrı'nın insanları" olmaları imkânsızdır. Sapkınlar ise Tanrı ve Kutsal Metinleri reddeden kişilerdir. Kiliseyi bu insanlara karşı korumanın zorunlu olduğunu belirten Clement'e göre bu görevi üstlenecek kişiler Kutsal Metinlerin gizli anlamlarını arayan, dürüst bir yaşam süren ve gerçek bilgiyi arayan "mükemmel Hıristiyanlar" ya da "gerçek gnostikler"dir. Ona göre dinin ve kilisenin savunulması bazı özel yetenekleri olan kişiler eliyle gerçekleşecektir (Osborn, 2005, 24-27,215-219,223-225; Gonzalez, 2010, 107-109; Olson, 2020, 89).

Clement kiliseye giriş sakramenti olan vaftiz hakkında bazı değerlendirmelerde bulunmuştur. Örneğin vaftiz olan kişi sadece bir topluluğun parçası değil, aynı zamanda "Tanrı'nın evladı" olmaktadır. Vaftiz suyu sayesinde günahlarından, lekelerinden ve hatalarından kurtulanlar için artık yeni bir yaşam vardır. Onların eskiden kapalı olan ruh gözleri açılmış ve eksiklikleri tamamlanmıştır. Günaha ölmüş olanlar Kutsal Ruh sayesinde ölümsüz hale gelmiştir. Yeni ve temiz halleriyle Mesih'in Bedeni'ne dâhil olan Hıristiyanlar için artık eskisinden tamamen farklı bir hayat söz konusudur (Instructor 1: 6; Hitchcock, 1899, 252-256).

Clement kilise hakkındaki görüşlerini açıklarken benzetmelerden çokça faydalanmıştır. O, kiliseyi Kutsal Ruh ile dolu bir topluluk olarak görmüş ve bu sayede onun sürekli yenilenip onarıldığını belirtmiştir. Onun bu yorumu kilise ile Tanrı'nın her zaman bir bütün olduğunu belirtmek istemesinden kaynaklanmaktadır. Zira tüm Hıristiyanların içindeki Kutsal Ruh, Mesih'in çarmıhta ölümünün ardından kiliseye bahşedilmiştir. Kilise ile dünyevi şeyleri birbirinden sert bir şekilde ayıran Clement, kiliseyi tamamen ayrı ve üstün bir yere yerleştirmektedir. Ona göre kilise, bozulmayan ve kirlenmeyen bir yapıdadır. Clement, Yahudileri Martyr'ın yaptığı kadar sert bir dille eleştirmese de onların imanlarının eksik olduğunu söylemekten de geri durmamıştır. Vaftizlilerin ruh gözünün açıldığını düşünen Clement, bu kişilerin Kutsal Ruh ile dolduğundan ölümsüz olduklarını vurgular. Ona göre vaftiz, bir kişinin tamamen yeni bir kimliğe sahip olmasını sağlamaktadır.

3. Tertullian (160-220) ve Kilise Hakkındaki Görüşleri

Tertullian, hakkında çeşitli konularda tartışmaların yapıldığı bir kilise babasıdır. Onun doğum yeri, tam adı ve doğum yılı dahi uzun tartışmalara konu olmuştur. Günümüzde tam adının Quintus Septimius Florens Tertullianus olduğu kabul edilen kilise babasının Kartaca'da 160 yılı civarında doğduğu kabul edilmektedir. Tertullian Hıristiyan olmayan bir ailede doğmuş, sıkı bir Latince ve Yunanca dil eğitimi almış, felsefe, hukuk ve hitabet gibi alanlarda güçlü bir bilgi birikimine sahip olmuştur. Hakkında bilgi veren araştırmacılar çoğu zaman onu "Latin Hıristiyan Teolojisinin Babası" şeklinde adlandırmıştır. Yaşamına Hıristiyan olarak başlamayan Tertullian'ın Hıristiyanların yaşadıkları kötü olaylardan ve inançlarına bağlılıklarından etkilenip Hıristiyanlığı seçtiği kabul edilmektedir. Onun papaz olarak atanıp atanmadığı konusu ise tartışmalıdır. Kimilerine göre o hiçbir zaman papaz olmamış ve eserlerini serbest bir yazar olarak kaleme almıştır. Diğer bir kısmı ise onun papaz olarak görev yaptığını düşünmektedir. Tertullian'ın 220'li yıllarda öldüğü tahmin edilmektedir (Saint, 2003, 834-835; Hinson, 2005, 9085; Yılmaz, 2018, 45-64).

Tertullian kilise hakkındaki görüşlerini açıklarken benzetmelerden en fazla yararlanan kilise babalarından biridir. O, kiliseyi birçok dünyevi varlığa benzeterek açıklamayı tercih etmiştir. Ona göre kilise Nuh'un gemisi veya küçük ama sağlam bir tekne gibidir. Nuh'un Gemisi'ndekilerin kurtulması gibi kiliseye girenler de yok olmaktan ve kiliseye girmeden önceki yaşamlarında ruhlarına sinen kirden kurtulacaktır. Çok sağlam olan bu gemi, her kötülüğe

karşı dayanacak ve içindekileri koruyacaktır (On Baptism 8: 4, 12: 7; Rankin, 1995, 65-67).

Tertullian kilisenin, dünyanın tüm kötülükleri ve kilise düşmanlarıyla mücadele halinde olduğunu düşünmektedir. Bu nedenle kilise, Tanrı'nın ordusunun kampı veya ordugâhıdır. Kilise güzelliği, aydınlığı ve arınmışlığı temsil ederken, kilise ve Tanrı düşmanları kötülüğü, günahı ve karanlığı temsil etmektedir. Ona göre kilise aynı zamanda bir "beden"dir. Bu bedenin çeşitli kısımlarını oluşturan Hıristiyanlar birbirlerinin iyi veya kötü icraatlarından doğrudan etkilenmekte ve bu, kilisenin birbirinden ayrı parçalardan oluşan değil, bütün ve bir arada olan bir yapı olduğunu göstermektedir. Kilise hem bir "okul" hem de "anne" ve "gelin"dir. Mensuplarına sevgi, hayat, şefkat sunması, sadık ve temiz olması onun anne ve gelin olmasıyla, Mesih'ten havariler yoluyla kiliseye aktarılan ve en üstün, gerçek bilginin öğretildiği yer olması onun bir okul olmasıyla ilgilidir (Apology 39: 1; On Repentance 10; Rankin, 1995, 68-74; Osborn, 2001, 178).

Mükemmelliyetçi bir düşünce yapısına sahip olan Tertullian'a göre kiliseye girenler, tüm kötü alışkanlık ve davranışlarından vazgeçmelidir. Dinden dönmek, putperestlik, kutsal olan şeylere küfretmek ve dürüst olmayan bir hayat yaşamak kabul edilemez şeylerdir. Bu tür davranışları sergileyenlerin "kutsal olmaya çağrılanlar topluluğu" olan kilisede barındırılmaması gerekir. Kiliseden atılması gereken bu kişiler, havarilerin öğretisine sırt çevirmiş ve kilise kurallarını reddetmiştir (Apparel of Women 2: 1; Osborn, 2001, 179-180).

David Rankin'e göre Tertullian, kiliseyi benzetmelerle açıklarken aslında onun kutsal, havarisel, tek ve evrensel dört temel özelliğine değinmektedir. Tertullian'ın benzetmelerde kullandığı kavramlar bu dört özelliği karşılamaktadır. Buna göre Tertullian, kiliseyi Nuh'un Gemisi, ordugâh, anne ve geline benzeterek onun "kutsal olma özelliğini" vurgulamaktadır. Bunun yanında kilisenin kutsiyeti, onu oluşturanların Tanrı tarafından kutsal olmaya çağrılmalarıyla da ilgilidir. Kilisenin okula benzetilmesi "havarisel" olması, bedene benzetilmesi ise "tek" olması ile ilgilidir. Son olarak Rankin'e göre kilisenin "evrensel" olma özelliği onun "tek" olma özelliği ile düşünüldüğünde anlam kazanmaktadır. Tek olan kilise, tüm Hıristiyanları içinde taşıyan ve barındıran bir yapıdır (Rankin, 1995, 91-108).

Tertullian'ın kilise hakkındaki düşüncelerinin yanında kiliseye giriş sakramenti olan vaftiz hakkındaki görüşleri oldukça önemlidir. Tertullian ikinci doğum olan vaftizin günahlardan kurtulup yeni ve sonsuz yaşama başlamak için gerçekleştirildiğini belirtmektedir. Ona göre Yahudilerin düzenli olarak

gerçekleştirdiği arınma ayinleri, onların sürekli olarak kirlenmelerinden kaynaklanmaktadır. Onlar bu yıkanmalar sayesinde temizleneceklerini düşünseler de gerçek arınmayı sadece vaftizin gerçekleştirmesi mümkündür (On Baptism, 15). Yaşadığı dönemde farklı dinlerden insanların da vaftiz benzeri ayinler yaptıklarını belirten Tertullian'a göre bunlar geçersiz ve işe yaramaz şeylerdir. Adem'in günahının insanın ruhunda açtığı onulmaz yarayı onaran vaftiz, insanın yeniden Tanrı'nın Ruhuna kavuşmasını ve onun bir parçası olmasını sağlamaktadır. Bu sayede vaftiz olanın bozulmuş ruhu onarılmakta, insanın içine büyük bir güç dolmakta ve değişen ruh artık tamamen farklı bir hal almaktadır. (Yılmaz, 2015, 127-129).

Tertullian'a göre vaftizi deniz, göl, havuz, vaftiz kabı gibi herhangi bir yerde gerçekleştirmek mümkündür. Bu sakramentin piskopos, papaz veya diyakoz tarafından gerçekleştirilmesi gerektiğini belirten Tertullian, zorunlu hallerde, kadınlar hariç olmak şartıyla, bir erkek tarafından da gerçekleştirilebileceğini açıklamıştır. Tertullian'a göre kadınların kilisede konuşması, vaaz vermesi, öğretmenlik ve erkeklere has diğer işleri yapması mümkün değildir. Çocuk vaftizi hakkında ise Tertullian, yaşamının iki döneminde iki farklı görüş bildirmiştir. Onun, yaşamının bir döneminde çocukların masumiyetine inandığı ve temizlenecek bir günahları bulunmadığını düşündüğü anlaşılmaktadır. O, bu düşüncesine çocuk vaftizinin Kutsal Kitap'ta yer almamasını ve vaftiz olabilmek için kişinin şahsi iradesinin zorunluluğunu dayanak yapmıştır. Dolayısıyla ona göre vaftiz, yaşamın ileri aşamalarına ertelenmesi gereken ve kendisinden sonra işlenen büyük günahların affedilemeyeceği bir uygulamadır. Vaftiz olmak yepyeni, tertemiz ve bağışlanmayacak günahlardan uzak durulması gereken bir hayatı zorunlu kılmaktadır. Tüm bu görüşler onun zihninde Montanizm'i¹ benimsedikten sonra olgunlaşmıştır. O, henüz Montanist olmadığı dönemde vaftiz sonrasında işlenen büyük günahların da affedilebileceğini savunmuştur. Tertullian yaşamının farklı dönemlerinde iki ayrı görüşü benimsemesine rağmen ölümcül hastalığa yakalanmak veya ölümün kaçınılmaz olması gibi zorunlu hallerde çocukların vaftiz edilmelerini kabul etmiştir (Dunn, 2004, 37-38; Yılmaz, 2015, 132-133,135-137).

¹ Adını kurucusu Montanus'tan alan, "Yeni Peygamberlik" adıyla da anılan, yeri tam olarak bilinmese de günümüzde Alaşehir-Uşak civarında bir bölgede ortaya çıktığı kabul edilen harekettir. Montanistler kilisenin dünyevileşmesine tepki göstermiş, kendine has sert disiplin anlayışı geliştirmiş, Montanus'u son peygamber olarak görmüş ve Gerçek Kudüs'ün Peruza olduğunu savunmuştur. Montanizm'in Roma İmparatorluğu'nun yapmış olduğu baskılar neticesinde ortadan kalktığı kabul edilmektedir (Bkz. Aland, 2005, 6167-6168; Kaçar, 2015, 28-30).

Kilise hakkındaki görüşlerini açıklarken benzetmelerden oldukça fazla yararlanan Tertullian'ın bir diğer dikkat çeken özelliği, kilise ile kilise dışındaki dünya arasında tam bir zıtlık olduğunu düşünmesidir. Bu nedenle kilise kendini koruması ve sürekli mücadele etmesi gereken bir yapıdır. Kiliseyi oluşturan vaftizlilerin kutsal olması nedeniyle, vaftiz sonrası kavuştukları yeni hayatlarında bunu akıllarında tutarak hareket etmeleri zorunludur. Vaftiz hakkındaki görüşleri yaşamı boyunca değişiklik gösterse de bu konuda oldukça sert bir duruşa sahip olduğu söylenebilir. Vaftizin önemini açıklarken Yahudilerin temizlenme ayinlerini yermesi ve onlarla vaftizi karşılaştırması, Martyr ve Clement'in Yahudiler hakkındaki söylemlerini hatırlatmaktadır.

4. Origen (185-254) ve Kilise Hakkındaki Görüşleri

İskenderiye'de 185 yılında dünyaya gelen Origen, yedi çocuklu bir Hıristiyan ailenin ilk çocuğudur. Babası oldukça dindar olan Origen, hem astronomi, matematik eğitimi almış ve Yunan literatürünü öğrenmiş hem de babasının teşvikiyle Kutsal Kitap çalışmalarını sürdürmüştür. Babası, İmparator Septimius Severus (145-211) döneminde Hıristiyan katliamlarında öldürüldüğünde henüz on yedi yaşında olan Origen, annesinin, onun babası gibi öldürülmesini engellemeye çalışmasına rağmen kilise ve dinine daha sıkı ve erken bağlanmıştır. Origen yaşamının devamında kiliseye girmiş ve burada kendisine katekümenleri² eğitime görevi verilmiştir. Ancak Origen zamanla daha üst düzeyde dini bilgi ve yeteneği olan öğrencileriyle ilgilenmeye başlamıştır. Görevlerini yerine getirirken diğer yandan kendi dini çalışmalarına zaman ayırmış, bunlara sıkı bir züht hayatını eklemiş ve çalışmalarını daha iyi bir şekilde tamamlayabilmek adına çok sıkı bir disiplin altında yaşamaya başlamıştır. Origen yaşamı boyunca Antakya, Filistin, Arabistan ve Roma gibi döneminin önemli merkezlerini ziyaret etme fırsatı bulmuş ve bir yandan da çalışmalarına devam etmiştir. O, İmparator Decius (201-251) zamanında gerçekleştirilen katliamlarda dininden dönmeyi reddettiğinden ağır işkence görmüş, imparatorun ölümünün ardından serbest bırakılmasına rağmen gördüğü kötü muamelenin etkilerinin devam etmesi nedeniyle 254 yılında ölmüştür (Crouzel, 2005, 6887-6888; Şahin, 2018, 20-27,35-36).

² Vaftize hazırlık aşamasında temel Hıristiyan öğretileriyle ilgili eğitilen, bu aşamada kendilerine kilise tarafından çeşitli görevler verilen kişilerdir. Katekümenlerin henüz vaftiz edilip kiliseye girmemeleri nedeniyle evharist gibi önemli ayinlere katılmalarının kabul edilmediği bilinmektedir (Bkz. Livingstone, 1997, 300; Yarnold, 2003, 249).

Origen'e göre kilise, dünyaya yayılmış insan topluluğudur. O, tüm dünyayı kapsayan ve kendine özgü kanunları ve kuralları olan bir cumhuriyettir. Kiliseyi dünyevi ve göksel olarak ikiye ayıran Origen, dünyevi kilisenin iyi ve kötülerin birleşiminden oluştuğunu savunmaktadır. Dünyevi kilisenin mensubu olan vaftizliler arasından aslında kötü ve günaha batmış olanların kilisede önemli kademelere gelmeleri mümkündür. Origen'e göre önemli görevlerde olup olmamalarından bağımsız olarak bu tür insanlar işlerin aksamasına, düzenin bozulmasına ve kilisenin gün geçtikçe kirlenmesine neden olmaktadır. O, bu insanların her ne kadar vaftizli olsalar da kilisenin gerçek mensubu olmadığını savunmaktadır. Göksel kilise ise tüm bu kir, leke ve bozulmalardan uzaktır. Bu kilisenin mensupları kusursuz bir imana sahip ve Logos ile mükemmel şekilde bütünleşmiş, onu içselleştirmiş insanlardır. Origen kiliseyi "Mesih'in Gelini"ne benzetmektedir. O, Mesih ve kilisenin birbirini Adem ve Havva'nın yaratılışından beri aradığını belirtmiştir. Sürecin devamında Yahudiler Yeni Ahit'i reddetmiş ve kilise yani Hıristiyanların onu kabulü ile Mesih ve kilise kavuşmuştur. Kilise ile Mesih'in kavuşmasına kadar geçen süre bir hazırlık niteliğindedir. Hazırlık tamamlandığında Mesih, kendine sadık olacağını bildiklerini nihayet bulmuştur (Song of Songs, 1: 1,2,4; First Homily 1,5; Against Celsus 4: 22; On Prayer 20; Rusch, 2004, 78-80). Kilise aynı zamanda "Mesih'in Bedeni"dir. Origen'e göre kilise ve Mesih'in bir bütün olması doğrudan bununla ilgilidir. Kilisenin ruhu ve onun hareket ettireni olan Mesih, onun her yerini doldurmakta ve yaşamasını sağlamaktadır. "Beden" in mensubu her Hıristiyan birbirine bağlıdır. Bu nedenle herkesin birbirine karşı sorumlulukları vardır. Zira "Beden" in bir yerinde yaşananlar diğer kısımları etkilemektedir. Bu düşünceyi içselleştirmesi gereken Hıristiyanlar, birbirlerine karşı olan sorumluluklarını unutmamalı ve buna göre davranmalıdır. Origen kilisenin, mensuplarının yolunu aydınlatan bir "fener" e benzediğini de düşünmektedir. Bedenin baş kısmındaki gözlere benzetilen fener aslında Mesih'tir ve kilise mensupları için yolu aydınlatmakta ve onlara doğru yolu göstermektedir. Bu yol gösterici ışığın dışında kalmak ise yok olmak veya aslanlara yem olmak demektir (Against Celsus 6: 5,48; Verbrugge, 1988, 279-282,286,287,291,292).

Origen'e göre "Tanrı'nın ilk halkı" olan Yahudilere verilen Eski Ahit, Mesih'in gelişiyile hükmünü kaybetmiştir. O, Yeni Ahit, Mesih ve kiliseyi müjdelemiş ve görevi sonlanmıştır. Tanrı'nın Eski Ahit'te Yahudilere anlamları kapalı veya gizli bilgiler verdiğini belirten Origen, Mesih'in bu gizli anlamların herkese açık hale gelmesini sağladığını düşünmektedir. Zira "bilgi kapısının anahtarı"nın tek sahibi olan Mesih, bir zamanlar sadece Yahudile-

re sunulmuş gizemlerin üzerindeki perdeyi kaldırarak herkese açık hale gelmelerini sağlamıştır. Origen, Mesih'in tüm uğraşlarına rağmen Yahudilerin kalplerinde doğruya ulaşmalarını engelleyen "bir örtünün" bulunduğunu, bu nedenle de Mesih ve Yeni Ahit'i reddettiklerini belirtmiştir (De Principiis 4: 10; Şahin, 2018, 66-69).

Origen'in vaftiz olup kilisenin bir parçası olmak hakkındaki görüşleri önemlidir. O, kiliseye meşru olarak kabulün tek yolunun Baba, Oğul ve Kutsal Ruh adına vaftiz edilmek olduğunu açıklamıştır. Dolayısıyla vaftiz sadece bu formülle gerçekleştirildiğinde geçerlidir (De Principiis 1: 3: 2). Onun bu net tutumunun, katekümenlerin eğitiminden sorumlu olduğu dönemde daha da pekiştiği söylenebilir. Kilisenin iyi bir eğitici olduğunu belirten Origen, ona dâhil olanların bu özellikten çokça faydalandıklarını düşünmektedir. Buna göre vaftiz olup kiliseye girenler sadece yeni ve temiz bir yaşama gözlerini açmamakta, bunun yanında ahlaki olarak da gelişim kaydetmektedir. Günah-tan arınmanın önemini göz ardı etmemekle birlikte Origen, kişinin yaşadığı bu bütünsel değişimde kilisenin büyük rolü olduğunu vurgulamaktadır. Vaftiz sayesinde bir bütün olarak yenilenen insan, Mesih'in bir parçası haline gelmektedir. Origen'e göre vaftiz olup kiliseye giren kişinin yaşamında artık daha dikkatli olması gerekmektedir. Zira vaftiz, insanın kişisel yaşamında gerçekleştirdiği yıkanmalardan çok farklı anlamlara sahiptir. Vaftiz suyu Kutsal Ruh ile dolu olduğundan kutsanmıştır. Dolayısıyla vaftiz olan kişi artık daima içinde olacak Kutsal Ruh ile dolu olduğunun bilinciyle yaşmalıdır. Vaftizci Yahya'nın yaptığı vaftizle Mesih'in vaftizi arasında bazı farklar bulunduğunu belirten Origen'e göre Vaftizci Yahya'nın vaftizi insanları tövbeye davet eden ve içsel dönüşüme hazırlayan bir yapıdayken, Mesih'in gerçekleştirdiği vaftiz günahları yok eden ve Kutsal Ruh ile gerçekleştirilen bir özelliğe sahiptir (Danielou, 1955, 54-59; a.mlf., 1973, 276-277; Ledegang, 2004, 68-70).

Origen kiliseyi kilise dışı dünyadan tamamen farklı ve işleyişi kendine özgü bir yapı olarak görmektedir. Bu kendine özgü kuralları ve işleyişi olan yapıya vaftizle dahil olan kişi, yaşamı boyunca büyük değişiklikler geçirmektedir. Origen bu nedenle kilisenin eğitici ve öğretici yönüne daha fazla önem vermektedir. Ona göre vaftizin asli günah-tan arındırma özelliği her zaman çok önemli olsa da kiliseye giriş sonrasında insanın hayatında gerçekleşecek olan değişimler, ruhsal yenilenme ve ahlaki gelişim de oldukça önemlidir. Tüm bunlara karşın her vaftizlinin gerçekten kilisenin bir parçası olmadığını savunan Origen, bunların sadece iyi ve kötülerin karışımı olan dünyevi kilisenin günahkârları olduğunu belirtmiştir. Bunlar vaftizli olsalar da aslında gerçek-

ten kilisenin bir parçası değildir. Asıl kilise ise göklerde veya cennette, tüm bu dünyevi kirlere uzak olan göksel kilisedir. Origen Yeni Ahit ile Eski Ahit arasındaki farkları açıklarken Eski Ahit'in Mesih'in gelişine bir ön hazırlık olduğunu vurgular. Mesih'in gelişi için bir hazırlık evresi olan bu dönem bittiğinde ise Yahudilerin Mesih'in yolunu takip etmemelerini eleştirir.

5. Cyprian (205-258) ve Kilise Hakkındaki Görüşleri

Cyprian 205 yılında Kartaca'da dünyaya gelmiş, ailesinin geniş imkânları sayesinde iyi bir eğitim almış ve her ne kadar yaşamına bir Hıristiyan olarak başlamadıysa da 246 yılında Hıristiyan olmuştur. Hıristiyan olmadan önceki yaşamıyla sonraki arasında keskin bir ayrım yapan Cyprian, vaftiz olmasıyla birlikte günahkâr, karanlık ve hatalarla dolu yaşamından sıyrılıp aydınlık, yeni ve temiz bir hayata başladığını belirtmiştir. Vaftiz sonrasında gökyüzünden bir ışığın kalbine dolduğunu belirten Cyprian, bunun Kutsal Ruh'tan başkası olmadığını açıklamıştır. Tam isminin Thascius Caecilius Cyprianus olduğu bilinen Cyprian, kendisi hakkında yazılan eserlerde genellikle sadece Cyprian adıyla anılmıştır. Tertullian'ın fikirlerinden büyük oranda etkilendiği düşünülen Cyprian, Tertullian'ı "öğretmen" ve "usta" olarak kabul etmiştir. Hıristiyan olmasından iki sene sonra Kartaca piskoposluğuna getirilen Cyprian'ın kilise hakkındaki düşünceleri bu görevi sürdürdüğü dönemde şekillenmiştir. İmparator Decius (201-251) devrinde 249 yılında gerçekleştirilen Hıristiyan katliamından bazı Hıristiyanların işkenceyle öldürülme tehdidinden kurtulabilmek için Roma tanrılarına kurban sunmaları veya Romalıların dinini benimsemiş gibi yapmaları Cyprian'ın karşılaştığı sorunlardan biridir. Bu kişiler katliam sona erdiğinde kiliseye geri dönmek istemiş, ancak Cyprian onları doğrudan kabul etmek yerine Roma tanrılarına kurban kesen ruhban olmayan Hıristiyanların günah itirafında bulunmalarını, ruhbanların ise yeniden vaftiz edilmelerini şart koşturmuştur. Zira Cyprian'ın düşüncesine göre dinden dönmüş veya büyük günah işlemiş kişilerin yeniden vaftiz edilmedikçe sakramentleri gerçekleştirmeleri imkânsızdır. Onun yeniden vaftiz ile ilgili görüşleri Papa Stephan (205-257) tarafından kabul görmemiş ve bir süre sonra ikili bunun gerekli olmadığına uzlaşmıştır. Cyprian, İmparator Valerian (200-260) tarafından başlatılan bir başka katliamda önce tutuklanıp sürgün edilmiş, daha sonra 258'de idam edilmiştir.³

³ Cyprian'ın hayatı ve kiliseye geri dönmek isteyenler hakkındaki tartışmalar için bakınız Burns Jr, 2002, 97-114; Bevenot, 2003, 457-468; Christou, 2005, 2112-2113; To Donatus, 2007, 3,4; Mcgrath, 2011, 665-666,708; McBrien, 2013, 949.

Cyprian'ın Kartaca'da piskopos olarak görev yaptığı dönem, bölgenin Hıristiyan cemaatinde büyük tartışmaların yaşandığı, kilisede otorite sorununun baş gösterdiği, ayrılıkçı ve bölücü insanların çoğaldığı bir zaman dilimine denk gelmektedir. Bu sorunlarla baş edebilmek için Cyprian kilise konusunda oldukça sert bir tavır sergilemiştir. Kilisede piskoposların otoritesine büyük önem veren Cyprian'a göre piskoposlar güneşin ışınlarına, bir nehrin kollarına ve ağacın dallarına benzemektedir. Tüm piskoposlar yetkilerini tek ve aynı kaynaktan almaktadır. Kilisenin "bir" ve "evrensel" olmasının ön koşullarından biri onu oluşturan ruhbanların ayrılmaz tek bir "beden" şeklinde hareket etmesi ve cemaate yol göstermesidir. Cyprian'ın kilisede ruhbanları öne çıkararak bu görüşü, ruhban olmayan kilise mensuplarını geri plana itmekte ve ruhbanların gölgesinde bırakmaktadır. Ayrıca ona göre kilisenin tek olması imanın, vaftizin ve Tanrı'nın tek olmasıyla doğrudan ilgilidir. Kilise tarafından kurallara uygun bir şekilde takdis edilmeyen kişilerin ruhban kabul edemeyeceğini belirten Cyprian'a göre bu kişiler kiliseyi bölmekte, şeytan için çalışmakta ve yalandan beslenmektedir. Bu kişilerin gerçekleştirdiği sakramentlerin geçersiz olduğunu açıklayan Cyprian, onların asla kilisenin bir parçası olamayacağını düşünmektedir. Bir "birlik sakramenti" olan kiliseyi bölen bu sapkınlar için ne bir umut ne de kurtuluş vardır (Cyprian Letters, 1981, 131-132,228-229,243; The Unity Of The Church, 2007, 4-6,10,11-16; Ambrosio, 2014, 92; Fedou, 2019, 46-47; Olson, 2020, 118).

Cyprian'a göre kilisede bölücü faaliyetlerde bulunanların yanında bir de kendini gizleyen ve iyi Hıristiyan gibi görünse de öyle olmayanlar vardır. Hem bölücüler hem de ikiyüzlü bu kişiler sadece kendilerine değil, diğer Hıristiyanlara da zarar vermektedir. Bu insanların Tanrı'yı babaları, kiliseyi anneleri olarak görmediklerini savunan Cyprian'a göre yanlış yola sürükledikleri kişiler de kilisenin dışında kalma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Kilisenin dışında kurtuluş imkânı bulunmadığını, Tanrı'nın bahsettiği armağanların sadece kilise mensupları için olduğunu belirten Cyprian, kilise dışında kalanların Tanrı'dan, imandan, kurtuluştan koptuklarını ve Tanrı'ya artık yabancı olduklarını savunmaktadır. Kiliseden kopanlar Tanrı'nın karşısında ve ona düşmandır. Tanrı'nın onlar için yapacağı herhangi bir şey yoktur. Zira Fısıh yemeğinin evin dışına çıkarılmaması gibi kurtuluş ve diğer güzel şeyler de sadece ev yani kilise içindekiler için vardır (Danielou, 1960, 98, 253; Cyprian Letters, 1981, 282; The Unity Of The Church, 2007, 3,4).

Cyprian kilisenin dünyanın tüm bozulmuşluğuna direnmesi gerektiği görüşündedir. Bunu yapabilmek için kiliseye zarar verenlerden ya uzak durulmalı

ya da bu kişilerin kiliseden kovulması sağlanmalıdır. Kilise dışına atılan bu kişilere Tanrı, hak ettikleri şekilde davranacaktır. Kiliseyi etrafı kötülüklerle çevrili bir topluluk olarak gören Cyprian, kilisede çok başlılık ve ayrılıkçılık yapanları ona zarar vermek isteyen vahşi hayvanlara benzetmiştir. Bunu engellemek için kilise bir arada kalmalı ve bu tür insanları kendinden uzaklaştırmalıdır. Kiliseden kendi iradeleriyle kopup gidenler onun gerçek mensupları değildir. Kilisenin gerçek mensupları tüm zorluklara rağmen bir arada kalan ve doğru yoldan sapmayanlardır. Tek ve gerçek kilise dışında ölenlerin şehitlik mertebesine erişemeyeceğini belirten Cyprian'a göre şehitlik sadece Tanrı'nın tek ve gerçek kilisesinin mensupları için mümkündür. Bunun haricinde şehit olduğu iddia edilen kişiler boş yere ölmüş ve Tanrı'nın kendileri için kötü bir son hazırladığı insanlardır (The Unity of The Church, 2007, 9,14-19).

Cyprian'ın en büyük kaygısı kilisede gerçekleşen veya gerçekleşme ihtimali olan sapkınlık ve bölünmelerdir. Bu nedenle onun düşüncelerinde kilisede merkezi ve tek otoriteyi güçlendirme öne çıkmaktadır. Bunu yapmak için de özellikle piskoposların konumunun güçlendirilmesi ve desteklenmesi gereklidir. Herkesin aynı görüşe sahip olduğu, aynı şeye inandığı ve aynı hedef doğrultusunda hareket ettiği bir kilise Cyprian'ın nihai hedefidir. İçinde bulunduğu tarihsel şartlar düşünüldüğünde, Kartaca gibi farklı ve ayrılıkçı dini fikirlerin baş gösterdiği bir yerde Cyprian'ın bu şekilde bir tavır içinde olması normal karşılanmaktadır. O, tek doğru ve meşru saydığı kilisenin, bir parçası olmakla olmamayı doğrudan birbirine zıt şeyler olarak düşünmüştür. Kilisenin dışındakilere asla bir yaşam hakkı tanımayan Cyprian'ın oldukça sert bu tutumunun tarihsel şartlardan kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Cyprian tek gerçek ve meşru kilise dışında kalanlar için kurtuluş yolu olmadığını savunur. Ona göre bu yapı daima saldırı altındadır. Bu nedenle kilisenin, mensupları tarafından korunması ve zarar görmesinin engellenmesi gerekir. Bu yönüyle hem cemaatin hem de ruhbanların sorumluluklarına vurgu yapar.

Sonuç

Kilise babaları kilise tarihinde önemli yeri olan kişilerdir. Onların Hıristiyanlığın erken döneminde kilise kavramı hakkındaki yorumları kilisenin tanımlanmasında etkili olmuştur. Kilisenin ne anlama geldiği, sınırları ve sahip olduğu kabul edilen özellikler gibi konulara eserlerinde geniş yer vermişlerdir. Bu bağlamda makalede kilise hakkındaki görüş ve düşüncelerine yer verilen kilise babalarının yaklaşımları değerlendirildiğinde bazı hususlar ortaya çıkmaktadır. Bunların ilk ve önemlisi kiliseyi dünya üzerindeki diğer insan

topluluklarından ayrı bir yere konumlandırma arzusudur. Kiliseyi bu şekilde konumlandıran kilise babaları, ona dahil olmanın da vaftizle gerçekleştiğini belirtmiştir. Çok önemli bir geçiş ayini olan vaftiz, insanların eski, günahkâr ve kirlenmiş hallerinden aydınlık, temiz ve yeni yaşamlarına kavuşmalarını sağlamaktadır. Vaftiz olan kişi artık eski halinden kurtulmuş, yeni yaşamına başlamış ve “Tanrı’nın halkı”nın bir parçası olmuştur. Vaftiz aynı zamanda kilisenin Kutsal Ruh sayesinde Tanrı’yla bir bütün olmasını sağlamaktadır. Kilisede daima faal olan Kutsal Ruh, onu yenilemekte ve onarmaktadır.

Tanrı’nın eski ve yeni halkı arasındaki fark hakkındaki anlatı önemlidir. Tanrı’nın eski veya ilk halkı olan Yahudilerin bazı özellikleri sıkça eleştirilip Hıristiyanların neden Tanrı tarafından seçilen “yeni halk” olduğu açıklanma yoluna gidilmiştir. Buna göre “yeni halk” olan kilisenin içinde ve dışında olmak birbirine zıt şeylerdir. Kilisenin içinde olmak tanrısal armağanlara ulaşmak ve kurtuluş planının bir parçası olmak olarak kabul edilirken, onun dışında olmak bunlardan mahrum kalmak ile bir tutulmuştur. Yahudilere yaklaşım konusunda kilise babalarının oldukça dışlayıcı görüşlere sahip oldukları söylenebilir. Örneğin Justin Martyr’ın Yahudiler hakkındaki görüşleri çok serttir. Clement ve Tertullian’ın düşüncelerinde de benzer yaklaşımı görmek mümkündür.

Kilise babalarının Yahudilere ve Eski Ahit’e yaklaşımları birlikte düşünülebilir. Onların düşüncesine göre Yahudiler ve Eski Ahit, Hıristiyanlar ve Yeni Ahit için bir hazırlık evresidir. Tanrı tarafından “ilk veya öz halk” olarak kabul edilen Yahudiler, Eski Ahit ile Mesih’in gelişine kadar eğitilmiştir. Mesih’in gelişiyle dar kapsamlı ve tek bir halkla sınırlandırılmış ahit tüm insanlığı kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Kilise her ne kadar tüm halkları kapsayıcı bir görünüme bürünse de “Tanrı’nın ilk halkı” olan Yahudileri yererek ve onun yerine geçerek bunu yapmıştır. Erken dönem Hıristiyanlarının Tanrı’nın ilk halkıyla yenisinin bir arada var olamayacağını anlamalarını takiben *replacement theology* (yerine geçme, yerine koyma veya yer değiştirme teolojisi) de denen bir düşünce ortaya çıkmıştır. Bu düşünceye göre erken dönem Hıristiyanları sinagogun yerini kilisenin, Yahudilerin yerini Hıristiyanların aldığını kabul etmişlerdir. Kendilerinin Mesih ile ilgili düşüncelerinin Yahudiler tarafından paylaşılmaması ve Hıristiyanlığın kendini Yahudilik’ten farklı olarak tüm kültürel, etnik ve dilsel bağların üzerinde bir yerde konumlandırması da bu konuda belirleyici olmuştur (Breidenthal, 1999, 319,320). Erken dönem Hıristiyanlarında güçlü olan bu *yer değiştirme* düşüncesi kilise babalarında, Eski Ahit’in ve dolayısıyla Yahudilerin zamanının dolduğunu, yerlerine Yeni

Ahit ve Hıristiyanların geçtiğini kabul eden bir inanışın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Onlar kendi topluluklarını yüceltebilmek için aynı anda bir arada varlık gösteremeyecekleri halefleriyle aralarına mesafe koymuşlardır. Erken dönem Hıristiyanlarının içinde bulunduğu bu durum aslında oldukça sorunludur. Çünkü kilise hem halefinin omuzları üzerinde yükselmek hem de ondan tamamen kopmak istemektedir. Bu da doğal olarak kilise babalarının eserlerinde Yahudilerle Hıristiyanların her fırsatta karşılaştırılmasına ve Yahudilerin yerine geçen Hıristiyanların ne büyük meziyetlere sahip olduğunun ispat edilmeye çalışılmasına neden olmuştur.

Düşüncelerini kilisenin “içi” ve “dışı” şeklinde geliştiren kilise babalarına göre kilisenin etrafı ona zarar vermek isteyenlerle doludur. Bu kişilerin bazılarının kilise içinden olmaları da mümkündür. Kilisenin bu insanlara karşı kendini koruması gerektiğini belirten kilise babalarına göre gerçek kilise gökte veya cennettir. Yeryüzündeki kilise ise iyi ve kötülerin bir karışımıdır. Örneğin Tertullian, Clement ve Origen’in görüşlerinde bunlara dair öğeler bulmak mümkündür. Tanrı’nın halkı olan kilisenin gerçek mensupları doğru kilise öğretilerinden şaşmayan, sapkınlıktan, bölücülüğü ve çok başlılığı destekleyenlerden uzak duranlardır. Bu konuda Cyprian belirgin bir şekilde öne çıkmaktadır. O, kilise dışında kurtuluş olmadığını sert bir şekilde vurgulamış ve kilisenin “içi” ve “dışı” ayrımını net bir şekilde yapmıştır.

Kilise babalarının kilise hakkındaki görüşlerini açıklarken benzetmelerden çokça faydalandıkları görülmektedir. Onlar kiliseyi dünyevi bazı benzetmelerle açıklamaya çalışmışlardır. Bunu yaparken kendi düşünceleri doğrultusunda kilisenin temel özelliklerini öne çıkarmışlardır. Ayrıca onların kilisenin daha fazla önemsedikleri yönleri de birbirinden farklılık arz etmektedir. Örneğin Origen, kilisenin eğitici ve dönüştürücü yönüne vurgu yaparken, Cyprian onun bölünmezliğini öne çıkarmıştır.

Genel olarak kilise babaları kiliseyi açıklarken çeşitli anlatım yöntemleri tercih etmişlerdir. Bunu yaparken kilise hakkında öncelik ve ağırlık verdikleri konular bazen birbirine benzemiş, bazen de birbirinden farklılık göstermiştir. Bu tutumun nedeni olarak kilise babalarının karakterleri, yaşadıkları dönemin özellikleri ve dini sorunları, tartışma konuları, kilisenin devlet ile ilişkisi v.b. konuların etkili olduğu anlaşılmıştır. Örneğin makalede kilise hakkındaki görüşleri ilk sırada incelenen Justin Martyr ile son sırada incelenen Cyprian karşılaştırıldığında açık bir yaklaşım farkı görülmektedir. Martyr’ın temel kaygısı Hıristiyanların Yahudilerden fark ve üstünlüklerini açıklamakken, Cyprian’ın kaygısı kiliseyi bölünmeden bir arada tutmaktır. İki kilise babasının yaşadık-

ları dönem ve tarihsel şartlar farklıdır. Hayatının büyük kısmı Hıristiyanlığın ikinci yüzyılının ilk yarısına rastlayan dönemde geçen Martyr'ın yazılarında Yahudilik adeta kendinden vazgeçilmesi ve uzaklaşılması gereken bir inanç gibi sunulmaktadır. Onun Yahudilerle sık sık karşılaşması ve tartışmalar yaşaması ihtimal dahilindedir. Cyprian ise Hıristiyanlığın büyük yayılım gösterdiği Kartaca'da farklı sorunlarla ilgilenmek zorunda kalmıştır. Onun kilisenin birlik ve bütünlüğü hakkındaki kaygısı diğer her şeyi geride bırakmaktadır. O, Yahudileri veya diğer inançlara mensup olanları eleştirmekle uğraşmaktansa Hıristiyanlar arasındaki bölünmeleri engellemeye çalışmaktadır. Bu verilerden hareketle üçüncü yüzyılda Kartaca'daki Hıristiyanlar için Yahudilerin büyük bir tehdit unsuru olmadığı söylenebilir. Onlar için asıl sorun kendi içlerinden yani kiliseden kaynaklanmaktadır. Cyprian bu nedenle kilisenin bölünmemesine her şeyden çok önem vermiş ve bunu gerçekleştirebilmek için de ruhbanların kilisedeki konumunu güçlendirmeye çalışmıştır. Görülmektedir ki bazı konularda birbirine benzeyen, bazı konulardaysa birbirinden farklı görüşler ortaya koyan kilise babalarının düşünceleri yaşadıkları dönemin şartlarından etkilenmiş ve kilise hakkındaki görüşlerinin şekillenmesinde bunlar etkili olmuştur.

Kaynaklar / References

- Aland, Kurt. "Montanism". *Encyclopedia of Religion*. ed. Lindsay Jones. 9/6167-6168. USA: Thomson Gale, 2nd. Edition, 2005.
- Bevenot, M. "Cyprian, S.T.". *New Catholic Encyclopedia*. ed. Berard L. Marthaler. 4/457-4604. USA: Gale, 2nd. Edition, 2003.
- Banchich, Thomas. "Neighbor-Christology: Reconstructing Christianity Before Supersessionism". *CrossCurrents* 49/3 (1999), 319-348.
- Burns Jr, J. Patout. *Cyprian the Bishop*. London: Routledge, 2002.
- Chadwick, H. "Justin Martyr, St". *New Catholic Encyclopedia*. ed. Berard L. Marthaler. 8/93-95. USA: Gale, 2nd. Edition, 2003.
- Christou, Panagiotis C. "Cyprian". *Encyclopedia of Religion*. ed. Lindsay Jones. 3/2112-2114. USA: Thomson Gale, 2nd. Edition, 2005.
- Clark, Elizabeth A. "Clement of Alexandria". *New Catholic Encyclopedia*. ed. Berard L. Marthaler. 3/1822-1824. USA: Gale, 2nd. Edition, 2003.
- Coenen, L. "Church, Synagogue". *The New International Dictionary of New Testament Theology*. ed. Colin Brown. 1/291-307. Michigan: Regency Reference Library, 1975.
- Coxe, A. Cleveland (ed). *Fathers of The Second Century: Hermas, Tatian, Athenagoras, Theophilus and Clement of Alexandria*. New York: Christian Literature Publishing Co, 1885.
- Coxe, A. Cleveland (ed). *Fathers of The Third Century: Tertullian, Minucius Felix, Commodian, Origen, Parts First And Second*. New York: Christian Literature Publishing Co, 1885.

- Crampton, W. Gary - Bacon, Richard E. *Built Upon Rock: A Study of The Doctrine of The Church*. Texas: Blue Banner Books, 2000.
- Crehan, J. H. "Apologists, Greek". *New Catholic Encyclopedia*. ed. Berar L. Marthaler. 1/567-568. USA: Gale, 2nd. Edition, 2003.
- Crouzel, Henri. "Origen". *Encyclopedia of Religion*. ed. Lindsay Jones. 10/6887-6890. USA: Thomson Gale, 2nd. Edition, 2005.
- Cyprian, St. *St. Cyprian Letters 1-81*. çev. Sister Rose Bernard Donna C.S.J. Washington: The Catholic University of America Press, 1981.
- Cyprian, St. *St. Cyprian Treatises*. çev. Roy J. Deferrari. Washington: The Catholic University of America Press, 2007.
- D'ambrosio, Marcellino. *When The Church Was Young*. USA: Servant Books, 2014.
- Danielou, Jean. *Origen*. New York: Sheed And Ward, 1955.
- Danielou, Jean. *From Shadows to Reality*. London: Burns and Oates, 1960.
- Danielou, Jean. *Gospel Message and Hellenistic Culture*. London: Darton Longman & Todd, 1973.
- Deighton, Hilary J. *Atina Yaşantısında Bir Gün*. çev. Hande Kökten Ersoy. İstanbul: Homer, 2005.
- Dunn, Geoffrey D. *Tertullian*. London: Routledge, 2004.
- Fedou, SJ. Michel. *The Fathers of The Church In Christian Theology*. Washington: The Catholic University of America Press, 2019.
- Hinson, E. Glenn. "Justin Martyr". *Encyclopedia of Religion*. ed. Lindsay Jones. 7/5043-5045. USA: Thomson Gale, 2nd. Edition, 2005.
- Hinson, E. Glenn. "Tertullian". *Encyclopedia of Religion*. ed. Lindsay Jones. 13/9085-9087. USA: Thomson Gale, 2nd. Edition, 2005.
- Hitchcock, F. R. Montgomery. *Clement of Alexandria*. New York: J. B. Young & CO, 1899.
- Kaçar, Turhan. *Geç Antikçağ'da Hıristiyanlık*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat, 2015.
- Katolik Kilisesi Din ve Ahlak İlkeleri*. çev. Dominik Pamir. İstanbul: Yaylıcak, 2000.
- Kitabı Mukaddes*. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 1974.
- Kuhn, Ulrich. "Church". *Encyclopedia of Christian Theology*. ed. Jean-Yves Lacoste. 1/300-310. London-New York: Routledge, 2005.
- L. Gonzalez, Justo. *The Story of Christianity Volume One*. PDF: HarperCollins e-books, 2010.
- Le Saint, W. "Tertullian". *New Catholic Encyclopedia*. ed. Berard L. Marthaler. 13/834-838. USA: Gale, 2nd. Edition, 2003.
- Ledegang, F. "Baptism". *The Westminster Handbook to Origen*. ed. John Anthony McGuckin. 68-70. London: Westminster John Knox Press, 2004.
- Livingstone, E. A. (ed.). *The Oxford Dictionary of The Christian Church*. New York: Oxford University Press, 1997.
- Mansel, Arif Müfid. *Ege ve Yunan Tarihi*. Ankara: TTK, 1999.
- Martyr, St. Justin. *Writings of Saint Justin Martyr*. çev. Thomas B. Falls. Washington: Catholic University of America Press, 2008.
- McBrien, Richard P. *Catholicism*. USA: HarperOne, 2013.
- Mcgrath, Alister E. *Christian Theology: An Introduction*. UK: Blackwell Publishing, 2011.
- Olson, Roger E. *Hıristiyan İlahiyatının Hikayesi- Gelenek ve Reformun Yirmi Yüzyılı*. çev. Ken Wiest. İstanbul: Haberci, 2020.

**542 • HİRİSTİYAN ERKEN DÖNEMİNDE KİLİSE BABALARININ
KİLİSE HAKKINDAKİ TEMEL GÖRÜŞLERİ**

- Origen. *Origen Song of Songs Commentary And Homilies*. çev. R. P. Lawson. London: The Newman Press, 1957.
- Osborn, Eric. *Tertullian, First Theologian of The West*. UK: Cambridge University Press, 2001.
- Osborn, Eric. *Clement of Alexandria*. USA: Cambridge University Press, 2005.
- Rankin, David Ivan. *Tertullian And The Church*. USA: Cambridge University Press, 1995.
- Rankin, David Ivan. *From Clement to Origen*. England: Ashgate, 2006.
- Richter, Gisela. *Yunan Sanatı*. çev, Beral Madra. İstanbul: Cem, 1979.
- Rusch, William G. "Church". *The Westminster Handbook to Origen*. ed. John Anthony McGuckin. 78-80. London: Westminster John Knox Press, 2004.
- Spanneut, M. "Clement of Alexandria". *New Catholic Encyclopedia*. ed. Berard L. Marthaler. 3/797-799. USA: Gale, 2nd. Edition, 2003.
- Şahin, Nadide. *Origen (Hayatı, Eserleri ve Hıristiyan İlahiyatının Şekillenmesindeki Rolü)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Tertullian. *Apologetic And Practical Treatises Vol 1*, çev, Rev. C. Dodgson, M.A. London: Oxford-John Henry Parker, 1842.
- Verbrugge, Verlyn D. "Origen's Ecclesiology and the Biblical Metaphor of the Church As the Body of Christ". *Origen of Alexandria His World and His Legacy*. ed. Charles Kennengiesser - William L. Petersen. 277-294. Indiana: University of Notre Dame Press, 1988.
- Yarnold, E. "Catechumenate". *New Catholic Encyclopedia*. ed. Berard L. Marthaler. 3/249-254. USA: Gale, 2nd. Edition, 2003.
- Yılmaz, Nuh. "Tertullian'ın Vaftiz Anlayışı". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/31 (2015), 121-140. <https://doi.org/10.17335/sakaifd.219898>.
- Yılmaz, Nuh. *Tertullian'ın Kristolojisi*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.